



QARAQALPAQ XALÍQ QOSÍQLARÍNDÁ SOMATIKALÍQ FRAZEOLOGIZMLERDÍŇ QOLLANÍLÍW ÓZGESHELİKLERI

G.Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti,

Uzakova Janar- Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı

***Annotaciya:** Házirgi waqıtta folklorlıq shıǵarmalardıń tilin úyreniw folkloristika hám lingvistika ilimleri arasında turǵan úlken másele. Bul másele házirgi kúnde óz sheshimin tawıp, kópshilik dóretpelerdiń tillik ózgeshelikleri úyrenilmekte. Usınday úyreniliwi tiyis bolǵan máselelerdiń jáne biri qaraqalpaq xalıq awızeki qosıqlarınıń tillik ózgeshelikleri. Sol tiykarda biz bul maqalamızda qaraqalpaq xalıq qosıqları tiliniń leksikologiyalıq tárepine toqtala otırıp, ondaǵı somatikalıq frazeologizmlerdiń jumsalıw ózgesheliklerin úyrendik.*

***Tayanısh sózler:** leksika, semantika, frazeologizm, kórkem tekst, xalıq awızeki dóretpeleri, qaraqalpaq folklorı.*

Sózlik quramda tek jeke sózler ǵana emes, al jeke sózlerdiń pútin bir mánini anlatatuǵın bir neshe sózlerden turatuǵın frazeologiyalıq sóz dizbekleri de belgili orindi iyeleydi. Óziniń sırtqı kórinisi boyınsha da, mánisiniń turaqlılıǵı jaǵınan da, stillik jaqtan da ayrıqshalıqlarga iye. Olar mánisi, ótkirililigi jaǵınan tildiń qaymaǵı, maǵızını sapatında bahalanadı.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında frazeologiyalıq sóz dizbekleri ózgeshe sıpatı, obrazlılıǵı, mánilik boyawları menen basqa sóz dizbeklerinen ajıralıp turadı. Frazeologizmler quramındaǵı barlıq sózler jıynalıp bir mánini ańlatıp keledi. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri astarlı mánide kórkem obrazlı bolıp keledi hám quramındaǵı sózler bir-birinen ajıratıp alıp qaralmaydı.

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri ótkir mánililigi, obrazlılıǵı menen ózgeshelenip turatuǵın tilde tayar túrinde ushırasatuǵın sóz dizbekleri. Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmlerin izertlegen alım J.Eshbaev «olar tilde leksikalıq bir mánide jumsalatuǵın bolǵanlıqtan anaw yamasa mınaw sóz shaqabı boladı..»-dep atap kórsetedi [1.14].

Til biliminde turaqlı sóz dizbekleri boyınsha bir qansha ilimiy jumıslar islengen bolıp, olardan E.Berdimuratovtıń —Házirgi qaraqalpaq tiliniń leksikologiyası atlı





miynetin atap kórsetiwge boladı [2]. Bunnan basqa frazeologizmlerdiń sózliklerde beriliw máseleleri S.Nawrızbaeva tárepinen arawlı túrde izertlendi [3].

A.Bekbergenov bolsa óziniń miynetinde frazeologizmlerdiń stillik qollanılıw ózgeshelikleri haqqında keń túrde sóz etedi [4]. J.Eshbaev tárepinen qaraqalpaq tiliniń qısqaşa frazeologiyalıq sózligi dúzilip [5], G.Aynazarova tárepinen teńles eki komponentli frazeologizmler arawlı túrde izertlendi [6]. J.Táńirbergenov «Qaraqalpaq tilinde feyil mánili frazeologizmler» temasında [7], sonday-aq kórkem shıǵarma tilinde frazeologizmlerdiń qollanılıwı boyınsha G.Allambergenovalar ilimiy izertlew jumısın jaqladı [8].

Frazeologizmler tek ǵana kórkem shıǵarmalarda ǵana emes, sonıń menen birge xalıq awızeki dóretpelerinde jiyi qollanıladı. Bul haqqında E.Berdimuratov tómendegi pikirdi aytadı: —Haqıyqatında da, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń belgili túrлерinen esaplanatuǵın naqıllar, maqallar, idiomalar sonday-aq, onıń basqa da túrleri biziń kúndelikli til arqalı qatnas jaǵdayımızda pikirimizdi tolıq, ózine tán barlıq mánilik boyawları menen jetkeriwde ayırıqsha xızmet atqaradı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri mine usı kózqarastan tildiń qaymaǵı sıpatında kórinedi. Onda xalıqtıń ásirler boyı payda etken, jıynaǵan ushqır qıyallarınıń, danalıǵınıń sóz dóretywshiliginiń ájayıp úlgileri jatur [1:127].

Folklorlıq dóretpelerdiń ishinde xalıq qosıqları hám salt-dástúr jırları sol xalıqtıń mádeniy turmısına, dúnya tanıw ózgesheliklerine, úrp-ádet hám dástúrlerine tıǵız baylanısta dóretilgen. Sol tiykarda, turaqlı sóz dizbekleri ásirese, adam múshelerine baylanıslı frazeologizmler qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń quramında jiyi jumсалǵanlıǵın kóriwimizge boladı.

Bul másele boyınsha til iliminde arawlı izertlew jumısı islenbegen. Solay eken, biz bul maqalamızda qaraqalpaq xalıq qosıqlarında jumсалǵan somatikalıq frazeologizmler hám olardıń qanday mánide jumсалǵanlıǵına toqtalıp ótemiz.

1. Qaraqalpaq xalıq qosıqları tilinde kóbinese **kóz** somatizmi menen kelgen frazeologizmler ónimli qollanılǵan.

Seniń kewliń, meniń kewlim bir bolsa,

Qosılargımız *kózdi ashıp jumǵamsha* («Muhabbat qosıqları»),

18-bet).

Ishime ot jalın túsip baradı,





Basqağa *kóz salıp* júrmeken yarım («Muhabbat qosıqları»,
17-bet).

Seni aytıp *kózimnen tógiler jasım*,

Sawdalarğa tústi bul gáriyp basım («Barmeken», 195-bet).

Joqarıdağı kórsetilgen misallarda kórsetilgen «kózdi ashıp jumǵansha» frazeologizmi tez, birden mánilerin, «kóz salıw» frazeologizmi qaraw, qarawıllap turıw, «kóziniń jası tógiliw» frazeologizmi bolsa kóp jılaw, egil-tegil jılay beriw degen mánilerin bildiredi [1].

2. Xalıq qosıqlarında **qol** sózi menen baylanıslı birqansha frazeologizmler jumsalıp, olar hár qıylı mánilerdi ańlatıp kelgen.

Zalım-dushpan tóteledi jol saldı,

Men sorlıǵa *pánje saldı, qol saldı* («Barmeken», 194-bet).

Qıtay qızı kiyatır jol berińiz,

On tórt urıw jıynalıp *qol berińiz* («Toy qosıqları», 28-bet).

Qádeniń, qáwmettiń qádirin bilip,

Qol ushıdı bermeyseń be jeńgejan? («Jeńgejan», 283-bet).

Qol salıw frazeologizmi 1. Zorlıq, basqınshılıq; 2. Kirisiw islew mánilerin bildiredi. Bul misalda «pánje salıw» frazeması «qol salıw» frazemasınıń variantı sıpatında kelgen hám kúsh kórsetiw mánisinde jumsalǵan. «Qol beriw» frazeologizmi jaǵınıw, birewge xızmet qılıw, sonıń hesh sózin sındırmaw, soǵan baǵınıshlı bolıw mánilerin bildiredi. Xalıq qosıqlarında bul frazeologizmiń «qol ushın beriw» variantı da ushırasadı [1]. Bul qosıqta bolsa qolın ushın beriw frazeologizmi járdem beriw mánisinde qollanılǵan.

3. Qaraqalpaq tilindegi somatikalıq frazeologizmler ishinde **bas** somatizmi arqalı bildirilgen birlikler úlken topardı quraydı. Xalıq qosıqlarında bas qosıw, bas saldı, basına is túsiw, basına sawda túsiw, basına jetti, tóbesi kókke jetti frazeologizmleri ushırasadı.

Sawdalarğa tústi bul gáriip *basım*. («Barmeken», 195-bet)





Bul mısalda «bası sawdağa túsiw» frazeması «basına is túsiw» frazemasınıń variantı sıpatında qollanılǵan. Jaman iske jolıǵıw, baxıtsızlıqqa ushıraw mánilerin bildirip kelgen [1:55].

Sonday-aq «bas» sózi qatnasqan tómendegidey frazeologizmler de jumsalǵan: Bas qosıw frazeologizmi birlesiw, shólkemlesiw, sonday-aq turmıs qurıw, úyleniw mánilerin de ańlatadı.

Eki jaqsı *bas qossa*,

Birin biri qıymaydı.

Ekei jaman *bas qossa*,

Bir elatqa sıymaydı («Bet ashar», 60-bet).

Xalıq qosıqlarında hádden tıs quwanıw, baxıt, shadlanıw mánisin ańlatıw ushın, bet ashar qosıqlarında kelin túsirip atırǵan qáyin eneniń quwanışqa sezimlerin kórsetiw maqsetinde «tóbesi kókke jetiw» frazeologizmi jiyi qollanılǵan. Tóbesi kókke jetiw frazeologizmi qattı quwanıw, shad bolıw, júdá kewli tolıw mánilerin bildiredi. [1:144].

Kelin keldi degende,

Kókke jeter tóbesi («Bet ashar», 50-bet).

Xalıq qosıqları tilinde sonday-aq awız, til, qulaq, arqa leksikalıq birlikler qatnasqan frazeologizmler de qollanılǵan.

Qulaq salıń biradarlar,

Men jılamay, kim jılasın? («Men jılamay, kim jılasın», 195-bet).

Qulaq salıw frazeologizmi tıńlaw, aytqanın qılıw, sózin tıńlaw mánilerin bildiredi. [1:117].

Belleriń bir qısım, qushpaǵa qayım:

Awzınan pal tamar, sóylegen sayın («Sol qara kózleri alar janımdı», 22-bet).

Bul mısallarda **belleriń bir qısım** frazeması arqalı qıpsha bel, jıńışke bel, názik qız sulıw obarazın sáwlelendiriw ushın qollanılǵan. Al, **awzınan pal tamar** frazeması





bolsa tiltinen pal tamar frazemasınıń variantı bolıp, sózge sheshen, dilwar, jaqsı sóyleytuǵın sıyaqlı mánilerildi bildiredi.

Aynanayın el jurım,

Arqa súyer ózińseń («Sıńsıw», 186-bet).

Arqa súyew frazeologizmi birewge iseniw, soǵan jaǵınıw arqalı jeńillik alıw, qollaw mánilerin bildirip keledi [1:44].

Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq xalıq qosıqlarında jumsalǵan adam múshelerine baylanıslı ayırım frazeologizmlerdi úyreniw nátiyjesinde tómendegidey juwmaqqa keldik:

Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń ishinde somatikalıq frazeologizmlerdiń kópshiligin adamnıń sırtqı aǵzaları atamaları qatnasqan frazeologizmler qollanılǵan. Sonday-aq olardıń ishinde bas hám kóz somatizmine baylanıslı frazeologizmler ónimli jumsalǵanlıǵın bayqawımızǵa boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкис, 1985.
2. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкис, 1994.
3. Наурызбаева С. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре, Ташкент, 1972.
4. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинің стилистикасы. -Нөкис, «Қарақалпақстан» 1990.
5. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmler. Monografiya. Nókis, «Qaraqalpaqstan» baspası, 2020-jıl.
6. Таńırбергенов J. Qaraqalpaq tilindegi feyil mánili frazeologizmler. Monografiya. – Nókis, «Iimpaz» baspası, 2021-jıl.
7. Allamberganova G. «I.Yusupov shıǵarmalarında frazeologizmlerdiń stillik qollanıwı» Nókis: 2019.
8. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. V том. Қарақалпақ халық қосықлары ҳәм салт жырлары. –Нөкис. Қарақалпақстан. 1980.
9. Қарақалпақ ауызеки халық дәретпелери. -Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990.





10. Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ халық қосықтары. -Нөкис, «Қарақалпақстан» , 1965.

11.Пахратдинов Қ , Бекниязов Қ Қарақалпақ тилиндеги фразеологизмлер. - Нөкис, «Билим», 2012.

